

TRADICIONALNA GRADNJA U OBLASTI CRNOGORSKOG KRASA

Irena Rajković

The focus of this work is on recognising the potential and possible directions of development of the traditional building concept in terms of sustainable development. This concerns not only the spatial and aesthetic sustainability of one place but also saving and development of the identity and values of one people. The traditional architecture needs to be studied and it should not become a „fashion“ in a sense of replicating its elements because it has so much more to offer. Traditional architecture represents the essential sense for building in a certain place and time, and that’s how it should be understood.

Kroz ovaj rad, koji razmatra tradicionalnu arhitekturu u Crnoj Gori i to u oblasti crnogorskog krasa ističe se značaj tradicije i narodnog graditeljstva za savremenu arhitekturu, kao bitne smjernice u očuvanju identiteta i autentičnosti naselja. Tradicija je svjedočanstvo, neprestano otkrivanje i propovijedanje života. Graditeljsko tradicionalno nasljeđe je jedan od najkompleksnijih medija za održanje i razvoj identiteta i vrijednosti svakog naroda. „Građena sredina je najstabilniji čuvar memorije“. John Ruskin je isticao da su upravo arhitektura i poezija „dva moćna pobjednika nad ljudskim zaboravom“ naglašavajući da arhitektura sadrži mnoge elemente poezije ali da je, svakako, moćnije pojavnosti.

„Mi možemo da živimo bez arhitekture, ali bez nje ne možemo da pamtimo“¹. Tradicionalna, vernakularna arhitektura predstavlja riznicu kolektivne memorije, korijen kontinuiteta razvoja svakog naroda i istovremeno čini osnovu na kojoj se baziraju principi ekološki odgovornog graditeljstva.

Prirodni uslovi (odgovori naselja u oblasti crnogorskog krasa)

Crnogorski kras (holokarst) čini najjužniji dio dinarske kraške oblasti i prostire se između Trebišnice, Skadarskog jezera, Boke Kotorske i planina Golije, Vojnika i Prekornice. „...Šiljaste stene neprestano iz zemlje izrastaju. Tome je uzrok način erozije u karsnim oblastima. Nema vodotoka, voda upotrebljava pukotine u krečnjaku i silazeći duž njih u dubine, rastvara krečnjak; zaozostala glina biva magom u dubinu odnesena i otuda uzmu stene između pukotina sve više na površinu izbijati, kao da rastu...“²

Za reljef Crne Gore izrazitije je nego za ma koji drugi kraj na svijetu vezan pojam *krš* (kameniti kraj). Za isti pojam, pored termina *krš*, upotrebljavaju se i termini *karst* i *kras*. Pod ovim pojmom podrazumjeva se skup oblika reljefa i karakterističnih pojava proticanja vode u karbonatnim stijenama.

Za Crnu Goru krš ne predstavlja samo opšti geografski i geološki pojam surovog kamenitog pejzaža i oskudnih uslova života, već istinski simbol sudbine crnogorskog naroda. Krš pokriva skoro čitavu Crnu Goru i prioritetno je pitanje njenog cjelokupnog razvoja.

Iz uslova terena i prirodnih karakteristika ovog podneblja, u oblasti crnogorskog krasa nastala su i lokalna gradska središta,

---

¹ Radović D, Pozitivna arogancija i revitalizacija vernakularnih vrijednosti.

Monografija, Tradicionalna arhitektura Crne Gore, str. 104.

² Cvijić J, Balkansko poluostrvo, Sabrana dela, SANU, „Književne novine“, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1987, str. 81.

u Nikšićkom i Cetinjskom polju, dok su po njihovom obodu formirana mala seoska naselja, obično po desetak kuća, pozicioniranih u nepravilnom nizu.

U oblasti crnogorskog krasa izuzetno karakterističnu oblast, po svojim posebnim geomorfološkim karakteristikama čini basen Skadarskog jezera, koje je nastalo u starom kraškom polju i spuštено je ispod nivoa mora (kriptodepresija).

Izbor lokacije i tipologija naselja

Oblast dinarskog krasa sa svojim obradivim površinama, kao osnovnim i najznačajnim uslovom za osnivanje naselja predstavlja regiju đe su ruralna naselja prvenstveno locirana na samim granicama obradivih površina (polja, uvala), između plodnog zemljišta na jednoj i kamenitog, neplodnog tla, na drugoj strani. Iz ovakvog načina formiranja seoskih naselja stvorena je i poznata struktura atara, koji se sastoji od „sela“ (koje obuhvata obradivu površinu) i „planine“ u zaleđu.

Osnovni motiv za ovakvo pozicioniranje naselja bila je zaštita dragocjenog obradivog zemljišta koje je predstavljalo osnovni uslov za život ljudi u njima, kao i zaštitu od mogućih plavljenja naselja u periodima dugotrajnih zimskih kiša. Sela u oblasti crnogorskog krasa su, uglavnom, smještena na prisojnim stranama, i to najčešće na istočnim i jugoistočnim padinama.

Izuzetke sa značajnim razlikama, u pogledu prirodnih faktora lokacije, čine područja obale Skadarskog jezera i Crmnice. Što se tiče Skadarskog jezera, osnovno opredjeljenje stanovništva za egzistenciju predstavljalo je ribarstvo, kao i očuvanje obradive površine u neposrednom zaleđu naselja.

Za ruralna naselja, koja se nalaze u Crmnici, u oblasti koja zahvata kontinentalnu stranu dijela planinskog masiva uz more (Sozina, Sutorman, Paštrowska gora) karakteristično je da su

sela locirana „na granici stena razne otporne moći“. Takođe, na području Crmnice zastupljena su i sela na obodu polja, kao i sela na obali Skadarskog jezera.

Na području Skadarskog jezera karakteristična su naselja zbijenog i razbijenog tipa, kao i prelaznog – razrijeđenog tipa.

Naselja zbijenog tipa najviše su rasprostranjena na Skadarskom jezeru i u njima su kuće smještene na brdu ili u podnožju brda. Kuće su slobodne sa svih strana, tako da je omogućen prolaz između njih, a postoje i slučajevi da se kuće naslanjaju jedna na drugu. Na ovaj tip sela dosta je uticala morfologija terena, kao i klimatski uslovi. Padine brda predstavljale su prirodni zaklon i zaštitu od vjetrova i južnih padavina.

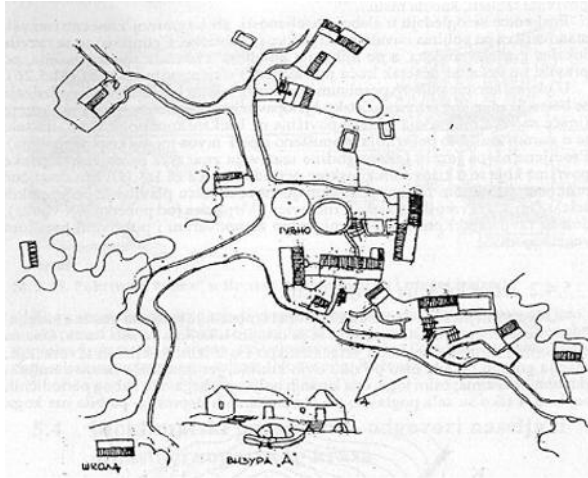
Naselja razbijenog tipa predstavljaju sela, u kojima su grupacije kuća udaljene 400 do 800m. Na ovaj tip naselja presudno je uticala morfologija terena, što je uticalo na to da zemlja nije grupisana u jednoj cjelini (Jankovići, Đinovići, Bobija i dr.)

Naselja prelaznog–razrijeđenog tipa karakterišu se većim prostorom sa manjim ili većim grupacijama kuća zbijenog tipa na udaljenosti 300 do 400 m (npr. Ceklin, koji se dijeli na Donji kraj i Gornji kraj, Dobrsko selo i dr.)

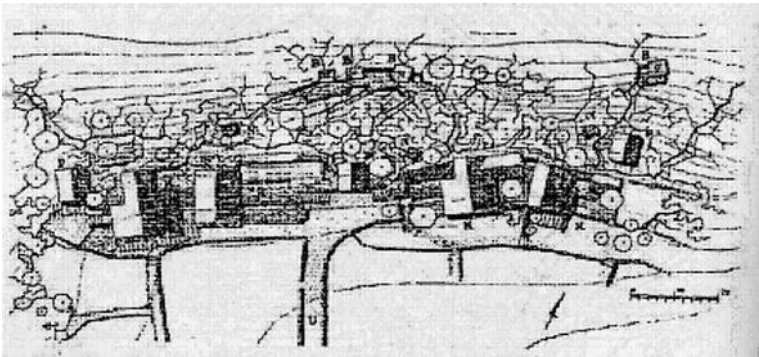
Na osnovne karakteristike u formiranju prostornih matrica naselja u najvećoj mjeri uticao je relativno mali raspoloživi prostor pogodan za formiranje kućišta. Ruralna naselja u karstnoj oblasti karakteriše zbijeni tip sela, đe su grupacije kuća situirane na malom međusobnom rastojanju ili fizički povezane u stambene sklopove. (slika 1.)

„Neka ruralna, odnosno poluurbana naselja u okolini Cetinja predstavljaju aglomerate sa izrazitim karakteristikama naselja crnogorskog krasa. Raičevići u Njegušima, Bajice na sjevernom rubu Cetinjskog polja, kao i Očinići, zapadno od Cetinja (Slika 2.) izražavaju principe formiranja naselja karstnog tipa, koje je opisao Cvijić: rođačke grupacije, često u obliku manjih nizova,

i međusobno odvojene, formiraju veći naseljski niz na rubu polja ili uvale.³

Slika 1. Tipične karakteristike naselja crnogorskog krasa: bratstvenička grupacija na rubu uvale (zaselak Batričevići, selo Očinići)

Slika 2. Morfološka svojstva grupacije uslovljena malim raspoloživim prostorom (kuće Dakovića, Bajice)

³ Vuksanović D, Tradicionalna arhitektura Crne Gore i bioklimatizam, Zadužbina Andrejević, Beograd, 1998. str. 44.

Crmnicka udolina predstavlja sponu između primorskog i kontinentalnog dijela Crne Gore. Obuhvata 24 mala naselja sa 1800 stanovnika. Kao jedinstvena ruralna sredina u Crmnici izdvaja se selo Godinje (slika 3) sa kućama Lekovića i kulom Forteca, koja je služila kao odbrambeni objekat, na izdignutom mjestu. Ovo selo je atraktivno i privlačno sa ujednačenom arhitektonskom fizionomijom. Kuće su pripijene uz krš jedna uz drugu, sa voltovima i terasama (neke su stare i do 700 godina), povezane podrumima. Godinje ima preko 15 izvora koji nikada ne presušuju.

Slika 3. Selo Godinje, Crmnica, Crna Gora

Veoma interesantna pojava u dijelu koji pripada Crmnici je i selo Poseljani sa mlinovima, odnosno njihovim ostacima. Vodenice, kojih je po nekim podacima bilo 16, sagrađene duž Zajčinskog potoka, mljele su žito iz čitavog ovog područja. U doba stare Crne Gore ovo selo se nalazilo uz glavni regionalni put između Virpazara i Rijeke Crnojevića, što ga je činilo značajnim privrednim i turističkim centrom. Veoma značajno je i seosko naselje Gornje Seoce, kao i Raduš, čijom se analizom prostorno-funkcionalnih matrica mogu remodelovati razvojne linije od nastajanja do gašenja ovakvih naselja.

Kao specifičnost ove naseljske cjeline u okruženju Nacionalnog parka, pažnju privlači staro ribarsko naselje Karuč, koje su izgradili stanovnici Drušića i Rvaša, kao sezonsko selo za čuvanje i odlaganje ribarskog pribora i preradu ulova. Kao stalno

naselje zaživjelo je sredinom prošlog vijeka. Kula, zimovnik Sv. Petra, podignuta je na najmarkantnijoj tački ovog naselja, brdovitom uzvišenju, u drugoj polovini XIX vijeka.

Međutim, selo kao takvo nestalo je: nekadašnje stanovništvo se preselilo u gradove, mali broj još uvijek tu živi, čak i bukvalno, u većini sela kuće su se urušile. Tako je tradicija naglo prešla u istoriju i arheologiju.

Slika 4. Karuč, Skadarsko jezero, Crna Gora

Tipologija kuća u oblasti crnogorskog krasa

Seoska naselja stare Crne Gore uglavnom su razvijana uz plodne djelove, u podnožjima kamenih strana i to pretežno prisojnim i na mjestima zaklonjenim od vjetra. Arhitektonski lik naselja stare Crne Gore može se definisati kao jednoobrazan i jednostavan. U oblasti crnogorskog krasa kao tipičan primjer kuće može se uzeti upravo narodna kuća u Crmnici, kod koje postoje određene sličnosti, ali isto tako i razlike u odnosu na karakteristike tipične kuće primorske regije. Upravo zbog značajnih sličnosti, kuće u primorskoj oblasti i oblasti krasa mogle bi se svrstavati u jedinstven tip, ali zbog određenih razlika, koje ističu posebnosti, kao i varijacija po podoblastima, kuće u oblasti crnogorskog krasa se tipološki odvojeno analiziraju.

U pogledu spratnosti objekta izdvajaju se tri osnovna tipa: *prizemljuša* („pozemljuša“), *spratna kuća* („kuća na pod“) i *kuća na dva sprata* („dvospratnica“).

Prizemljaša je najjednostavniji i najstariji tip kuće i obično se gradila pri nekoj strani stijene, tako da tek jedan mali dio listre viri iz zemlje. Kod ovog tipa kuće srijeće se po jedan, dva, rijetko više, manjih prozora i najviše dvoje vrata, ili dvije pregrade napravljene od pruća kojima je dio kuće sa ognjištem odvojen od dijela za spavanje. Neke su imale tavan („petar“) od prepletenog pruća i lepa.

Pod *spratnom kućom* podrazumjeva se obično nedovoljno precizno izraženo postojanje prizemne poluetaže, koja se javlja na nagnutom terenu. Ta pojava je jasnija u pojmu *kuća na izbi*, odnosno *kuća na ćelicu*, koja se može smatrati relativno starim tipom. Kod kuća ovog tipa donji „boj“, koji se nalazi na zemlji, prestaje da se koristi za stanovanje ljudi, jer je gornji „boj“ za njih suvlji i zračniji. Zato se on koristi kao ostava za kabastu robu i vino, dok se stoka drži u posebnom objektu („pojati“).

Dvospratnica pripada novijem tipu kuće, koja se počela graditi u drugoj polovini prošlog vijeka i pripadala je bogatim seoskim trgovcima i povratnicima iz emigracije. Ovaj tip kuće karakteriše, osim razvoja po vertikali, i razvoj po horizontali, tj. podjela prostora na „kužinu“ i „kamare“. Ognjište je zadržano kao simbol kuće i počeli su se zidati kamini.

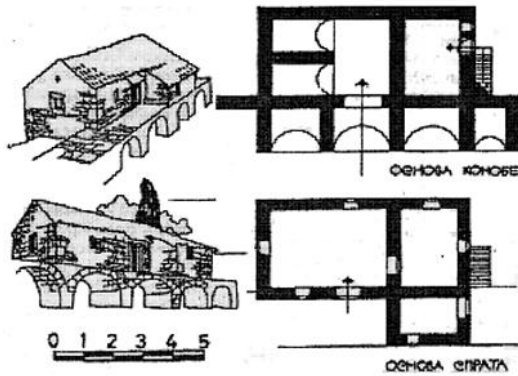
Negde se ispod voltova javljaju podrumi, konobe.

Pored ovih osnovnih tipova kuća, javljaju se i podtipovi, nastali usljed različitosti položaja u odnosu na teren, i to su: *kuće paralelne sa izohipsama* i *kuće upravne na izohipse*.

Glavne karakteristike kod tipa *kuće paralelne sa izohipsama* su da je konoba ispod cijele kuće, ima otvoreno spoljnje stepenište i terasu sa „pidžunima“ (kamenim klupicama ozidanim uz prednji zid kuće, pokrivene lozom), zatim tavan („petar“) koji je služio za sušenje mesa ili ribe, kao i ostavu za žito smještenu pod dvovodnim krovom prekrivenim ćeramidom („tiglom“). Veoma važan arhitektonski element kod ovog tipa

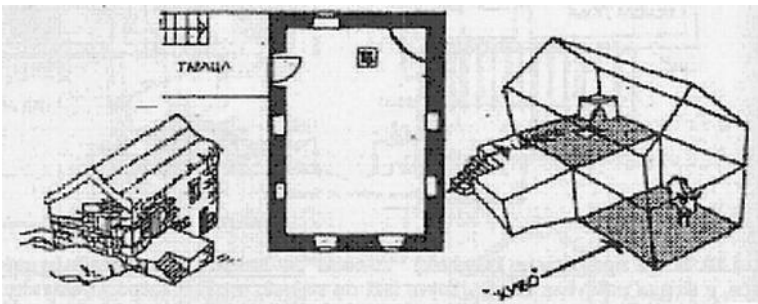

kuća je masivni luk „volat“, naročito kod većih terasa koje leže na višedjelnim voltovima.

Slika 5. Kuća paralelna sa izohipsama kao podtip: spoljnje otvoreno stepenište i „teraca“ sa „pidžunom“ locirani su „s lica kuće“

Najznačajnija karakteristika kod *kuće upravne na izohipse* je ta što je ispod prednje polovine kuće smješšana konoba, druga polovina kuće leži na stijeni. To je dovelo do toga da se formira izrazitiji „dodatni“ kubični element i s obzirom da nema volta, terasa sa stepeništem ima mnogo manji udio u arhitekturi cjeline, u odnosu na situaciju kod kuće paralelne sa izohipsama.

Slika 6. Kuća upravna na izohipse kao podtip: niska terasa sa stepeništem locirana je na bočnoj (dužoj strani kuće)

Značajna, po svojim tipološkim karakteristikama, je kuća na Rijeci Crnojevića i Virpazaru, kao poseban tip mediteransko-orijentalne arhitekture, na čije posebne odlike je uticao promjenljiv sezonski vodni režim jezera, kod koga se tokom kišnog perioda površina poveća za 1/3, što dovodi do plavljenja ovog područja, te kuće koje se nalaze na samoj obali imaju karakteristike sojenica.

Glavne odlike kuće su prizemlja sa naglašenim stubovima i strme spoljne stepenice. Prizemlje kuće je uglavnom bilo ekonomskog karaktera, dok su spratovi bili predviđeni za stanovanje. Kuće imaju jednu, a neke i više soba za spavanje. Na spratu se nalazi prostrani trijem, što daje posebnu vrijednost u smislu ambijentalnog mikroprostora, a u prizemlju su smješteni dućani sa drvenim kopcima, dok je dublje pod kućom magaza.

Kuće ove karstne oblasti u pogledu materijala u zidovima i krovnim pokrivačima, zajedno sa primorskim kućama predstavljaju jedinstvenu cjelinu. Zidanje potpornih zidova, ograda i sporednih objekata rađeno je tehnikom u suvo od neobrađenih kamenih blokova, debljine i do 1 m. Zidovi kuća su najčešće od kamenih pritesanih blokova u kreču ili krečnom malteru debljine oko 50–80cm, a veoma rijetko su krečene spolja.

Krovna konstrukcija je drvena, od pritesanih bukovih ili jelovih greda. Krovni pokrivač, kod najstarijih objekata bio je slama („škudla“), za čije se obezbjeđivanje od vjetra koristilo kamene složene po obodu krova ili u nekom rasteru po cijeloj njegovoj površini. Danas, tipičan krovni pokrivač je falcovani crijep („talijanska tigla“), kojem je prethodila ćeramida („crmnička tigla“). Kod pokrivanja crijepom, šljeme se oblaže ćeramidom, a spojnice se spolja, rjeđe iznutra, premažu krečnim malterom. Interesantno je istaći i svod od kamena - „volat“, preko koga se nasipanjem formirala podloga za pod od kamenih ploča ili dasaka. Jednodjelni ili dvodjelni „volat“ je u stvari predstavljao konstrukciju na kojoj leži „teraca“. Dovratnici i natprozornici su rađeni od jednog ili više kamenih komada i često su okrečeni.

Čovjek koji je gradio ove kuće živio je od zemlje i nije bio školovan graditelj, ali mu je iskustvo govorilo da prirodu mora poštovati i čuvati. Čovjek je gradio tako da ne naruši prirodne zakone. Građevina je prilagođena potrebi i mjestu. Gradi se prirodnim materijalima koji su na ili u blizini lokacije. Kuća ima jednostavnu osnovu prilagođenu mjestu na kojem je podignuta.

U bioklimatskom aspektu, najznačajniji faktor kod kuća ove oblasti su masivni kameni zidovi zbog svog velikog toplotnog kapaciteta kako za ljetnje, tako i za zimske uslove. Tako npr, u ljetnjem periodu ovi kameni zidovi velike debljine imaju poželjan efekat na klimu unutrašnjeg prostora i to zbog vremenskog kašnjenja promjene unutrašnje temperature u odnosu na spoljne uslove. Na ovaj način održava se prijatna svježina u ovim kućama tokom dana, jer toplota iz okoline prodire u prostorije tek u popodnevnom i večernjim satima. Međutim, nasuprot pozitivnim efektima tokom ljeta, toplotni kapacitet tokom zime ima negativno svojstvo jer dovodi do potrebe za većom količinom energije za zagrijavanje značajne mase kamenih zidova (bez toplotne izolacije), što je nemoguće postići korišćenjem ognjišta, koje se nalazi samo u jednoj prostoriji.

Održivi razvoj graditeljskog razvoja Skadarskog jezera

Održivi razvoj ovog područja podrazumijeva zaštitu prirode jezera, graditeljskog, arhitektonskog i kulturnog nasljeđa, a samim tim i najveći oprez u planiranju i izgradnji. Održivost ovog područja podrazumijeva i očuvanje specifičnog lokalnog ambijenta i življenja na otvorenom u sklopu naselja i objekata. Vrijednosni slojevi koji su nataloženi u ovim ruralnim zajednicama (arhitektonski, urbanistički, etnološki, istorijski i kulturni) iskazuju potrebu da se ovim sredinama posveti odgovarajuća stručna briga. Treba podsticati revitalizaciju i svrsishodnije korišćenje graditeljske baštine u odnosu na izgradnju novih

stambenih i turističkih objekata. Ali, pritom treba usvojiti princip da se npr. u zoni jezera ne planira veća nova izgradnja osim u segmentima, pojedinačnim objektima ili manjim grupacijama primjerenih objekata. Takođe, trebalo bi maksimalno poštovati morfologiju postojećih naselja uz jezero kao i starih naselja u zaleđu, bez tendencije njihovog spajanja i izgradnje u zonama između. Najveći dio intervencija treba usmjeriti na postojeće objekte kroz rekonstrukciju, adaptaciju i dogradnju.

Aspekti zaštite graditeljskog nasljeđa

U prostornom planu Crne Gore uočena je nedovoljna zaštita graditeljskog nasljeđa, a posebno ruralnih aglomeracija, starih gradova i utvrđenja. Programi sanacije i revitalizacije aglomeracija ruralnog nasljeđa moraju biti realizovani kroz donošenje adekvatnih planskih dokumenata, s tim što kao polaznu pretpostavku moraju da imaju koncept potpune zaštite ovih vrijednosti u skladu sa održivim razvojem. Savremena aktivna zaštita ima dvojak cilj: da trajno zaštititi kulturne potencijale graditeljskog nasljeđa i da osigura razvoj odgovarajućih funkcija u njemu.

Izazovi zaštite se ogledaju u gradnji materijalima koji su prirodni i autohtoni kada su stara prostorna jezgra u pitanju, kao i znalačkom korišćenju i primjeni novih materijala na novim objektima. Oni kao takvi moraju pokazivati svoje vrijeme gradnje, ali s poštovanjem prostorno-vremenske komponente starog dijela naselja. Ta nova arhitektura se ne smije nametati, niti preuzeti glavni utisak. Radi se o poštovanju tradicionalne neimarske linije, o svjesnoj i vrlo organizovanoj podršci da se takve kuće i gradovi paze i održavaju, i da se razvijaju, ali na sopstvenom duhu.

Očuvanje i unapređenje ovog nasljeđa polaze od naglašene orijentacije ka obnavljanju poljoprivrednih aktivnosti, razvoju

turizma na velikom dijelu ruralnog prostora, a u nekim slučajevima i ka proglašavanju pojedinih cjelina za etno-parkove. U zaštićenim jezgrima nužno je izbjegavati sadržaje koji bi mogli doprinijeti njihovoj degradaciji i razvijati one koji omogućavaju njihovo puno uključivanje u savremene životne tokove.

Razvojni pravci

Perspektivu za održavanje i razvoj graditeljskog fonda treba sagledati u razvoju turizma kao osnovne privredne djelatnosti ovog područja. Veliku pažnju trebalo bi obratiti na atmosferu ambijenta, koja se mora čuvati, sačuvati i revitalizovati.

Neophodan je aktivan i promišljen odnos prema ovim naseljima koja u sebi čuvaju potencijale i resurse. Prije svega to su graditeljski obrasci, zatim turistički potencijali koje bi trebalo aktivirati. Postoji mogućnost oživljavanja ribarskih naselja na Skadarskom jezeru (primjer sela Raduš), povratak tradicionalnom načinu ribolova i prerade ribe. Zatim, tu je i mogućnost ponovnog otvaranja plovnog puta od Rijeke Crnojevića preko Virpazara i Raduša do Ade Bojane i dalje morskom obalom, kao i obilasci manastirskih kompleksa na ostrvima na Jezeru.

U obogaćivanju ukupne turističke ponude graditeljsko nasljeđe igra značajnu ulogu, a posebno mjesto trebalo bi da pripada starim urbanim jezgrima. Svojim atraktivnim položajima i uspostavljenom ravnotežom između naslijeđenih vrijednosti i sadržaja koje diktira moderno stanovanje, ove urbane aglomeracije pružaju izvanredne mogućnosti za njihovo uspješno korišćenje i dalji razvoj turizma. Cjeline narodne arhitekture daju ovom prostoru identitet, predstavljaju važne repere i vizure čime se stvaraju i mogućnosti za formiranje izletničkih punktova.

Društvenu, stručnu i estetsku valorizaciju i očuvanje graditeljskog nasljeđa neophodno je sprovesti kroz planirani, kontinuirani proces revitalizacije počev od urbanih cjelina, pa preko ruralnih aglomeracija do pojedinačnih objekata, uključujući i one ambijentalnih vrijednosti. Na taj način se osigurava produžena fizička egzistencija, ali i aktivna uloga tradicionalnih struktura, što omogućava današnjim generacijama da nastave život u humanizovanim ambijentima svojih predaka.

Smjernice za očuvanje vrijednosti nasljeđa i primjenu bioklimatskih principa prilikom obnove i rekonstrukcije postojećih i izgradnje novih objekata

Adekvatan pristup revitalizaciji i zaštiti istorijskog graditeljskog nasljeđa nameće potrebu da se sačuvaju njihove autentične urbanističko-arhitektonske, likovno-estetske i ambijentalne vrijednosti. U skladu sa tim, prilikom rekonstrukcije, a naročito izgradnje, novih objekata na ovom području osnovna smjernica trebalo bi da bude reinterepretacija lokalnih tipoloških odlika u skladu sa savremenim arhitektonskim, funkcionalnim, građevinskim, tehnološkim, energetskim i pejzažnim rješenjima, izbjegavajući formalističke i široko prihvaćene stilove građenja i imitacije tradicionalne kuće.

Revitalizacija tradicionalne kuće – obnova i rekonstrukcija postojećih i izgradnja novih objekata

Aktuelni postupci obnove i rekonstrukcije postojećih, kao i izgradnja novih objekata, zasnivaju se na očuvanju tradicionalnih fizičkih struktura ruralnih naselja kroz primjenu bioklimatskih principa. Realizaciju ovakvih koncepata treba planirati prema određenim smjernicama, kako bi se tradicionalno graditeljstvo ovog prostora revitalizovalo na pravi način. Kao prvo,

veoma važno je adekvatno izvesti konstruktivne sanacije postojećih objekata, posebno krovne konstrukcije i krovnog pokrivača, sanaciju ili zamjenu prozora i vrata, sanacije fasada, kao i obnove i očuvanja parterne zone kuće uz eventualno potrebne sanacije ograde i popločavanja parcele. Takođe, značajno je zadržavanje gabarita postojećih objekata, odnosno pažljivo projektovanje arhitektonskih volumena novih objekata, s ciljem da se svakom intervencijom doprinese postizanju izgleda jedne homogene cjeline. S obzirom na to, treba uskladiti visine novih objekata sa opštom slikom naselja, kako bi se izbjeglo remećenje postojeće vizure. U materijalizaciji objekata treba primjenjivati tradicionalne materijale kako u zidovima, krovovima tako i otvorima, a kod primjene termoizolacije koja se odnosi i na nove i na postojeće objekte, a u cilju zaštite ambijentalnih vrijednosti, potrebno je da osnovni princip bude njeno izvođenje na unutrašnjoj strani fasade, ili u jezgri zida. Od velikog značaja je i obezbjeđivanje pasivnog hlađenja objekata putem postavljanja otvora tako da bi omogućili strujanja dominantnih vjetrova kroz objekat, dok se akumuliranje energije od sunca za pasivni sistem grijanja može postići postavljanjem akumulacionih masa od kamena i kamenih ploča u podu objekata. Rješavanje enterijera treba da bude u odgovarajućem odnosu sa objektom u kome se nalaze, uz maksimalno naglašavanje individualnosti svakog od ovih prostora, naročito ukoliko se pojavljuju turistički sadržaji kako bi se naglasila atraktivnost ambijenta u prostoru. U dijelu primjene obnovljivih izvora energije (OIE) treba se orijentisati na korišćenje solarne energije kroz sisteme za pripremu tople vode, pri čemu je potrebno voditi računa da ugrađivanje kolektora na krovovima i fasadama bude po principu integrisanih sistema. Ukoliko na lokaciji ne postoji mogućnost priključenja na distributivnu mrežu, kod novih objekata turističkih sadržaja potrebno je razmotriti i mogućnost primjene fotonaponskih ćelija za proizvodnju električne energije.

Posebni aspekti arhitekture novih objekata

Izgradnja novih objekata moguća je uz pretpostavku da se oni po svom arhitektonskom izrazu uklapaju u postojeći ambijent. Ovo uklapanje se ne bi smjelo shvatiti kao puko podražavanje i imitacija postojećih okolnih objekata, već kao izvjesna asocijacija na staro graditeljstvo ovog kraja, pretočeno u novu formu, nove volumene i njihove prostorne odnose. Novi stambeni objekti svojim dimenzijama prate naslijeđenu morfološku strukturu. Inovacija mora biti u duhu vremena u kojem se vrši i onda ona predstavlja ožvljavanje tradicije kroz nove savremene principe, uz poštovanje tradicionalnih modela.

Oblast crnogorskog krasa, kao i gotovo cijeli prostor Crne Gore svojom autentičnošću karaktera tradicionalne arhitekture trebalo bi da predstavlja dobru osnovu i princip za projektovanje savremenih objekata na ovom prostoru. Na taj način bi se pored dobrih arhitektonskih principa tradicionalne gradnje očuvao i oživio i sam duh crnogorske vernakularne arhitekture sa intencijom da se promoviše karakter tradicionalne arhitekture i istakne mogućnost njene reinterpretacije kroz savremeni stil i izraz.

Zaključak

„Narodno, tradicionalno graditeljstvo nije stil nego je pogled na svet i na život, na prirodu i na duh mesta, stav prema životnim procesima i materijalima, prema podneblju i autentičnosti.“⁴ Graditeljstvo koje nastaje u dosluhu sa prirodom stvara jedan izbalansirani ekološki životni ritam i ističe odnos prema klimatskim i topografskim realitetima i prema duhu mjesta (*genius loci*). Iako usljed savremene urbanizacije ambijenti tradicionalne arhitekture

---

⁴ Radović R, citat o tradicionalnom graditeljstvu

iščezavaju, specifičnosti tog arhitektonskog govora (posebno na području stambene arhitekture) ostaju snažna inspiracija i katalizator budućih ostvarenja zasnovanih na ideji o očuvanju lokalne i regionalne prepoznatljivosti arhitekture.

Slika 7. Motivi sa Skadarskog jezera, Skadarsko jezero, Crna Gora

LITERATURA:

- Vuksanović D, Tradicionalna arhitektura Crne Gore i bioklimatizam, Zadužbina Andrejević, Beograd, 1998.
- Pucar M, Pajević M, Jovanović-Popović M, Bioklimatsko planiranje i projektovanje – urbanistički parametri, Zavet, Beograd, 1994.
- Monografija - Tradicionalna arhitektura Crne Gore, Univerzitet Crne Gore, Građevinski fakultet, Podgorica, 2005.
- Radojičić B, Geografija Crne Gore - prirodna osnova; DANU, Podgorica, 2008.
- Radović R, Antologija kuća; Građevinska knjiga, Beograd, 1989.

-
- Radović R, Novi vrt stari kavez, Stylos, Novi sad, 2005.
  - Salopek D, Arhitektura bez arhitekta, Mala arhitektonska biblioteka, Izdavačka djelatnost savza arhitekata Hrvatske, Zagreb, 1974.
  - Norberg-Schulz C, Stanovanje – stanište, urbani prostor, kuća; Građevinska knjiga, Beograd, 1990.
  - Olgyay V, Design with climate - Bioclimatic approach to architectural regionalism, Princeton University press, Princeton, New Jersey
  - Miller D, Towards a new regionalism—Environmental Architecture in the Pacific Northwest, University of Washington press, Seattle, 2005.

Ostali izvori:

- Publikacija: Popović S, Arhitektonsko nasljeđe basena Skadarskog jezera, Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine, Ministarstvo za ekonomski razvoj, GTZ-Njemačka tehnička saradnja, Podgorica 2007.
- Publikacija: Vuksanović D, Popović S, Arhitektonski atlas Crne Gore; Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine, Ministarstvo za ekonomski razvoj, GTZ-Njemačka tehnička saradnja, Podgorica 2009.
- Publikacija: SKADARSKO JEZERO, studija potencijala za održivi prostorni razvoj, Expeditio
- Publikacija: Savremeni izraz tradicionalnih kuća u Crnoj Gori, Univerzitet crne Gore, Arhitektonski fakultet, Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine, Ministarstvo za ekonomski razvoj, GTZ-Njemačka tehnička saradnja, Podgorica 2007.
- Publikacija: Zaštita i razvoj jedan koncept?- GTZ, AF Beograd, AF Crna Gora, mart 2009.
- PLEA '91 The Ninth International PLEA Conference „Architecture and urban spaces“, Proceedings, Kluwer Academic Publishers
- Studija lokacije za područje „Žabljak Crnojevića“, Ministarstvo uređenja prostora i zaštite životne sredine Crne Gore, predlog plana, Podgorica jun 2010. god.
- Prostorni plan Crne Gore za 2020.godinu; Ministarstvo za ekonomski razvoj, Podgorica 2008.
- Internet sajтови